

ARTUR KONAN DOYL IJODIDA ILMIY FANTASTIKA JANRINING POETIK VA KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

Abdurashidova Nilufar Abdurashidovna

*Ingliz filologiyasi fakulteti, Ingliz tilini ikkinchi chet tili sifatida o'qitish kafedrası
stajyor-o'qituvchisi. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Annotatsiya: Ushbu maqola Artur Konan Doylning ilmiy fantastika janridagi asarlarini poetik va konseptual jihatdan tahlil etishga bag'ishlangan. Tadqiqot yozuvchining "*Professor Challenjning yo'qolgan olami*", "*Marakot tubsizligi*", "*Zahar kamari*" va boshqa ilmiy-fantastik asarlarida qo'llangan badiiy vositalar, syujet qurilmasi, obrazlar tizimi hamda janrning konseptual asoslarini o'rganadi. Maqolada Doylning ilmiy fantastikasi Viktorian davri ilmiy tafakkuri bilan qanday uyg'unlashgani, shuningdek, janrning keyingi rivojiga qo'shgan hissasi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Artur Konan Doyl, ilmiy fantastika, Viktorian adabiyoti, janr poetikasi, Professor Challej, syujet, badiiy obraz, ilmiy tasavvur, konseptual tahlil.

Kirish: Artur Konan Doyl (1859–1930) ingliz adabiyotida Sherlok Xolms siymosi bilan tanilgan bo'lsa-da, uning ilmiy fantastika sohasidagi merosi hali-hanuz yetarli darajada tadqiq etilmagan. Doyl ijodini bir butun holda ko'rib chiqsak, yozuvchi detektiv nasrdan tashqari ilmiy-fantastik asarlar ham yaratganki, bu asarlar o'z davri ilm-fani va texnikaviy taraqqiyotiga bo'lgan kuchli qiziqishni aks ettiradi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Britaniyada evolyutsiya nazariyasi, paleontologiya, tibbiyot va geografik kashfiyotlar jadal sur'atda rivojlanib bordi. Ushbu ilmiy-madaniy muhit Doylning badiiy tafakkurini shakllantirdi va uning ilmiy-fantastik asarlarida yangicha poetik va konseptual tizimni vujudga keltirdi. Janr nuqtai nazaridan Doylning ilmiy fantastikasi Jyul Vern va Herbert Jorj Uells an'analari bilan yaqinlashsa-da, o'ziga xos milliy xarakter va badiiy uslub kasb etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Doylning ilmiy-fantastik asarlarida poetik tizim, obrazlar falsafasi va konseptual g'oyalarni aniqlab, ular orqali yozuvchining ijodiy dunyoqarashini yoritishdan iborat. Tadqiqot ilmiy-fantastika janrining ingliz adabiyotidagi o'rnini belgilashda ham muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili: Doyl ijodini ilmiy jihatdan o'rganish XX asrning ikkinchi yarmida kuchaydi. Ingliz adabiyotshunosi Djon Dikson Karr o'zining fundamental tadqiqotida yozuvchining hayoti va asarlarini batafsil yoritdi. [1] Ilmiy fantastika nazariyasi sohasida Darko Suvin tomonidan ishlab chiqilgan "kognitiv ajralish" (cognitive estrangement) konsepsiyasi Doyl asarlarini yangicha nuqtai nazardan tahlil qilishga imkon beradi [2]. Suvinning fikricha, ilmiy fantastika asarning o'quvchini

kundalik voqelikdan ajratib, yangi bilim va tushuncha hosil qiladigan kuchga ega bo'lishi bilan belgilanadi.

Viktorian davri ilmiy-fantastika janri haqida Brayan Aldiss va Devid Uingrovlarning qiyosiy tadqiqotlari muhim o'rin tutadi [3]. Ular Doylni Vern va Uells bilan qiyoslab, har uch yozuvchining janrga qo'shgan hissasini aniqlashtiradi. Rus olimi Yevgeniy Brandis Doylning ilmiy-fantastik asarlarida romantik va realistik oqimlarning uyg'unlashuvi masalasiga to'xtalib, bu hodisani "romantik realizm" tushunchasi orqali izohlaydi [4].

O'zbek adabiyotshunosligida xorijiy ilmiy fantastika janrini o'rganish ishlari Hamidjon Hamidov, Naim Karimov va Ulug'bek Hamdam tomonidan olib borilgan bo'lib, ular janrning milliy adabiyotdagi in'ikosini yoritishga harakat qilganlar [5]. Biroq Doylning ilmiy-fantastik asarlari o'zbek ilmiy muhitida alohida monografik tadqiqot sifatida hali ko'rib chiqilmagan, bu esa ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, struktural-semiotik va poetik tahlil usullari qo'llaniladi. Qiyosiy tahlil Doylning asarlarini Vern va Uells ijodi bilan solishtirishga xizmat qilsa, struktural tahlil asarlarning syujet qurilmasi va obrazlar tizimini yoritadi. Poetik tahlil esa yozuvchining badiiy tilini, tasviriy vositalar tizimini va janrning ichki qonuniyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan.

Tadqiqot manbalari sifatida Doylning to'rtta asosiy ilmiy-fantastik romani va hikoyalar to'plami tahlilga tortildi. Bu asarlar: *"Professor Challenjning yo'qolgan olami"* (1912), *"Zahar kamari"* (1913), *"Dunyo tebranishi"* (1928) va *"Marakot tubsizligi"* (1929). Ushbu asarlar Doylning ilmiy-fantastika janridagi ijodiy tadrijini to'liq qamrab oladi va yozuvchi poetikasini chuqur o'rganish imkonini beradi.

Metodologik asos sifatida Suvinning janr nazariyasi, Propp syujet morfologiyasi hamda Bahtin xronotop konsepsiyasidan foydalanildi. Bu nazariy asos Doylning asarlarini nafaqat adabiy, balki madaniy-tarixiy kontekstda ham baholashga yordam beradi.

Tahlil va natijalar: Doylning ilmiy-fantastik asarlarida badiiy obraz va ilmiy konsepsiya chambarchas bog'liqdir. Yozuvchi o'z davrining eng dolzarb ilmiy muammolarini badiiy timsollar orqali ifodalashda noyob mahorat namoyish etadi. Masalan, *"Professor Challenjning yo'qolgan olami"* asarida Janubiy Amerikaning ajralgan platosida dinozavrlar va qadimgi sudraluvchi hayvonlarning omon qolishini tasvirlash orqali Doyl evolyutsion biologiyaning asosiy qoidalarini ommalashtirishga muvaffaq bo'ladi.

Asarda Professor Challenjning obrazi alohida poetik ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi bu qahramonni *"asrlar cho'kindilarini o'z qo'li bilan ushlab turadigan odam"* deb ta'riflaydi. Bu ifoda nafaqat xarakter tavsifi, balki ilmiy fantastikaning asosiy funksiyasini ham belgilaydi: o'tmish va kelajakni joriy vaqt bilan bog'lash.

Challenjning tashqi qiyofasi va xarakteri Viktorian davri ilmiy doiralarining tipik vakilini eslatadi, lekin uning ichki olami zamonaviy qahramonona romantizm bilan yo'g'rilgan.

Doylning ilmiy-fantastik asarlarida zamon va makon munosabatlari o'ziga xos xronotopik tizim hosil qiladi. Bahtin ma'nosida Doylning xronotopi "sarguzasht-sayohat" tipiga mansub bo'lib, unda geografik chekkaga saf tashlash va tarixiy tublikka shilish bir vaqtning o'zida amalga oshadi. *"Yo'qolgan olam"* asarida Tepui platosi nafaqat geografik joy, balki vaqt mashinasi vazifasini o'taydi: qahramonlar oddiy Londonga zamonaviy yo'llar orqali emas, balki millionlab yillar osha qaytadilar.

Ushbu xronotopik tuzilma *"Marakot tubsizligi"* asarida yanada murakkablashadi. Okean tubiga tushish motivi faqat fizikaviy sayohat emas, balki sivilizatsiyalar o'rtasidagi vaqtiy masofani bosib o'tishdir. Atlantida sivilizatsiyasining qoldiqlari bilan uchrashish sahnasida Doyl *"hozirgi paytda yashayotgan o'tmish"* konseptsiyasini badiiy shakllantiradi, bu esa ilmiy fantastika janrining eng nozik kontseptual xususiyatlaridan biridir.

Doyl ilmiy terminologiyani badiiy tilga organik tarzda singdiradi. Bu uslub yozuvchining tibbiy ma'lumoti va ilmiy-tibbiy amaliyotidan kelib chiqadi. Asarlarida ilmiy tushunchalar haddan tashqari murakkab tarzda emas, balki jonli o'xshatmalar va metaforalar orqali tushuntiriladi. Masalan, *"Zahar kamari"* asarida atmosferadagi eterik zubari haqidagi tushuncha: *"Havo okeanida siz cho'mayotgan bir qatlam bor, u yerga tushgan qush kabi barcha tirik mavjudotni uxlatib qo'yadi"*, ilmiy tushunchani she'riy metafora bilan uyg'unlashtiradi.

Yozuvchining nologik uslubiga xos muhim xususiyat bu hikoyachi pozitsiyasidir. Ko'pchilik asarlarda voqealar jurnalist Malone yoki boshqa "oddiy" qahramon nuqtai nazaridan hikoya qilinadi. Bu usul o'quvchini ilmiy hodisaga hayratlanish va shubha orqali yaqinlashtiradi. Hikoyachining *"o'rtacha bilimli kishi"* sifatidagi pozitsiyasi o'quvchi bilan aloqa o'rnatishning samarali badiiy vositasiga aylanadi.

Doylning ilmiy-fantastik asarlarida bir necha konseptual g'oya doimiy ravishda qaytarib keladi. Birinchisi, insonning tabiat oldidagi ojizligi va bir vaqtning o'zida tabiatni bilishga intilishi o'rtasidagi ziddiyatdir. *"Dunyo tebranishi"* asarida Profesor Challej yer yo'laklariga tort portlatib, planetani zararlamoqchi bo'lganda bu ziddiyat kulminatsiyaga yetadi: *"Inson ongi Yerni uyg'otib yubordi, endi Yer insonga munosib javobini bermoqda"*.

Ikkinchi asosiy konsepsiya sivilizatsiyalar o'rtasidagi evolyutsion raqobat g'oyasidir. *"Yo'qolgan olam"* asarida ibtidoiy odamlar (Ape-men) bilan Homo sapiens o'rtasidagi to'qnashuv Darvin nazariyasining badiiy interpretatsiyasi sifatida maydonga chiqadi. Bu to'qnashuv tasvirida Doyl ijtimoiy-darvinizm g'oyalarini insoniy va ilmiy nuqtai nazardan hisobga olib, oddiy biologik raqobatni madaniy-falsafiy masalaga aylantiradi.

Uchinchi muhim konseptual yoʻnalish bu ilm va eʼtiqod oʻrtasidagi munosabat masalasidir. Doyl hayotining katta qismini spiritizm masalalari bilan bogʻlaganligini hisobga oladigan boʻlsak, uning asarlarida ilmiy va metafizik bilim chegaralari boʻyicha olib boriladigan munozara alohida maʼno kasb etadi. *"Marakot tubsizligi"* asarida suv osti sivilizatsiyasining ruhiy kuchlari bilan ilmiy asboblarning oʻrtasidagi doimiy qarama-qarshilik aynan ushbu konseptsiyani badiiy modellashtirishdir.

Doylning ilmiy fantastikasi Vern va Uells bilan qiyosiy tahlilida bir qancha muhim farqlar koʻzga tashlanadi. Vernning asarlari texnik-konstruktiv jihatdan batafsil ifodalansa, Uells ijtimoiy-siyosiy muammolarga koʻproq toʻxtaladi. Doyl esa ilmiy muammolarni romantik sarguzasht zaminida hal qilishni afzal koʻradi va shu bilan janrning alohida ingliz tarmoqini shakllantiradi.

Agar Uellsning *"Vaqt mashinasi"* (1895) zamon sayohati texnologik ixtiro orqali amalga oshirilsa, Doylning *"Yoʻqolgan olami"* da vaqtiiy koʻchish tabiiy geografik izolatsiya orqali yuzaga keladi. Bu farq ikki yozuvchining jahon modeli haqidagi qarashlarini aks ettiradi: Uells uchun texnologiya insonni tabiatdan ustun qilsa, Doyl uchun tabiat oʻzi sirlarni saqlovchi eng buyuk laboratoriya hisoblanadi.

Artur Konan Doylning ilmiy-fantastik asarlari ingliz adabiyotida janrning oʻziga xos milliy variantini shakllantirdi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni beradi.

Doylning ilmiy fantastikasida poetik tizimning asosini ilmiy aniqlik va romantik sarguzasht oʻrtasidagi muvozanat tashkil etadi. Yozuvchi ilmiy terminologiyani jonli metaforalar orqali ifodalaydigan oʻziga xos badiiy til yaratdi. Asarlarning konseptual asosini evolyutsion biologiya, geologiya va ruhshunoslikning kesishish nuqtasi tashkil etadi. Bu esa Doyl ijodini Viktorian davri ilmiy-madaniy kontekstdan ajralmas holda koʻrib chiqishni taqozo etadi. Doylning xronotopik tizimi vaqt va makonning bir-biriga kirib ketishi tamoyiliga asoslanadi: geografik chekkaga saf tashlash tarixiy tublikka shilish bilan tenglashtirilib, ilmiy-fantastik xronos yaratiladi.

Professor Challej siymosi ilmiy-fantastika janrida oʻziga xos kanonni belgilovchi arxetipik obraz boʻlib, undan keyingi ingliz va jahon adabiyotida ham olim-sarguzashtchi qahramonlar turini shakllantirdi. Ushbu tadqiqot Doylning ilmiy-fantastik merosini oʻzbek adabiyotshunosligiga kiritishning birinchi bosqichi sifatida xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, maqola ilmiy fantastika janrining milliy adabiyotlardagi transformatsiyasini oʻrganuvchi keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos boʻla oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Carr J.D. The Life of Sir Arthur Conan Doyle. London: John Murray, 1949. 304 p.
2. Suvin D. Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre. New Haven: Yale University Press, 1979. 317 p.

3. Aldiss B., Wingrove D. Trillion Year Spree: The History of Science Fiction. London: Gollancz, 1986. 511 p.
4. Brandis E. Zules Vern i voprosy nauchnoy fantastiki. Leningrad: Detgiz, 1963. 200 s.
5. Hamidov H. Jahon adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2005. 448 b.
6. Doyle A.C. The Lost World. London: Hodder and Stoughton, 1912. 309 p.
7. Doyle A.C. The Poison Belt. London: Hodder and Stoughton, 1913. 192 p.
8. Doyle A.C. The Maracot Deep. London: John Murray, 1929. 248 p.
9. Doyle A.C. The Land of Mist. London: Hutchinson, 1926. 318 p.
10. Lellenberg J., Stashower D., Foley C. Arthur Conan Doyle: A Life in Letters. London: HarperPress, 2007. 704 p.
11. Stableford B. Scientific Romance in Britain 1890–1950. New York: St. Martin's Press, 1985. 400 p.
12. Miller R. The Adventures of Arthur Conan Doyle. London: Harvill Secker, 2008. 452 p.